

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εξήντα έξι (66) χρόνια έχουν περάσει από την έναρξη ισχύος του Αστικού Κώδικα (1946) και οι συζητήσεις γύρω από τον θεσμό της νόμιμης μοίρας δεν φαίνεται ότι πρόκειται σύντομα να τελειώσουν. Από τη μια μεριά η ριζική μεταβολή των κοινωνικών δομών που έχει έκτοτε επέλθει καθιστά για ορισμένους αναγκαία την εκβάθρων επανεξέταση του θεσμού ως προς την αναγκαιότητά του, τη συνταγματικότητα του και τον τρόπο ρύθμισής του στον ΑΚ. Το τελευταίο μάλιστα, δηλαδή αν ο έλληνας νομοθέτης ορθώς επέλεξε το σύστημα της *réserve* του γαλλικού δικαίου ή έπρεπε να προτιμήσει την ενοχική αξίωση του νόμιμου μεριδούχου ακολουθώντας και στο σημείο αυτό τον γερμΑΚ, είναι ένα ερώτημα που δεν έχει ακόμη οριστικά απαντηθεί από την επιστήμη.

Από την άλλη μεριά επισημαίνεται εύστοχα από πολλούς συγγραφείς (*Βουζίκας, Σταθόπουλος, Καραμπατζός κ.ά.*) ότι η νομοτεχνική κατάσταση του δικαίου της νόμιμης μοίρας είναι μια «*από τις πιο αδύνατες στον ΑΚ*» και ότι το δίκαιο της νόμιμης μοίρας είναι ένα από τα «*ολιγότερον σαφή μέρη*» του ΑΚ.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η έρευνα ενός βασικού προβλήματος της νόμιμης μοίρας και συγκεκριμένα η αντιμετώπιση των διάφορων μορφών καταστρατήγησης των δικαιωμάτων του μεριδούχου κυρίως με πράξεις εν ζωή του κληρονομούμενου, όπως παντός είδους διαθέσεις προς άλλους κληρονόμους ή και τρίτους, που έχουν ως συνέπεια ότι η απομένουσα κληρονομία δεν επαρκεί για την κάλυψη της νόμιμης μοίρας. Στην προβληματική αυτή προστέθηκαν οι τρόποι προστασίας του μεριδούχου έναντι προσβολών που προέρχονται από τρίτους, συγκληρονόμους ή όχι, προκειμένου να παρασχεθεί μια κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα της προστασίας της νόμιμης μοίρας.

Δημοσιεύοντας την παρούσα μελέτη αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά και από τη θέση αυτή όλους όσους με βοήθησαν, άμεσα ή έμμεσα, στην προσπάθειά μου αυτή, και ειδικότερα τους γονείς μου, τους ακαδημαϊκούς δασκάλους μου, καθώς και τους συνεργάτες του εκδοτικού οίκου «*Δίκαιο & Οικονομία - Π.Ν. Σάκκουλας*» για την άρτια και καλαίσθητη έκδοση του βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. Έννοια και δικαιολογία της νόμιμης μοίρας

I. Εισαγωγικά

Σε μια εποχή που το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας θεωρείται θεμέλιο της 1 κοινωνικής οργάνωσης και κατοχυρώνεται διεθνώς και υπερνομοθετικά (βλ. άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, Σ 17), η καθιέρωση της κληρονομικής διαδοχής και η ρύθμισή της από το δίκαιο είναι αυτονόητη. Αν η ατομική ιδιοκτησία είχε χρονικό όριο –πέραν του οποίου έπαυε να υφίσταται– τη ζωή του δικαιούχου, θα αυτοαναιρείτο ως έννοια, ενώ μάταιη θα καθίστατο ως ένα βαθμό και η προστασία της από το δίκαιο. Εξάλλου, με την κατοχύρωση της διαδοχής στα περιουσιακά δικαιώματα, παρά τον θάνατο του φορέα τους, εξασφαλίζεται η αναγκαία ασφάλεια και σταθερότητα στις συναλλαγές.

Η αναγκαιότητα του κληρονομικού δικαίου στο πλαίσιο της σύγχρονης καπιταλι- 2 στικής οικονομίας είναι, λοιπόν, αδιαμφισβήτητη¹. Ωστόσο, ρυθμίσεις κληρονομικού δικαίου είχαν εισαχθεί ακόμη και σε χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, παρόλο που μια από τις θεωρητικές βάσεις, στις οποίες οικοδομήθηκαν αυτά τα καθεστώτα, ήταν το αίτημα για «κατάργηση» του κληρονομικού δικαίου². Στην ουσία δεν επρόκειτο βέβαια για «κατάργηση του κληρονομικού δικαίου» αλλά για κατάργηση της ελευθερίας του διατιθέναι, δηλαδή της ελευθερίας του ατόμου να ρυθμίζει κατά βούληση τη μετά θάνατον τύχη της περιουσίας του. Και πράγματι, το κεντρικό πρόβλημα του κληρονομικού δικαίου στρέφεται γύρω ακριβώς από την *επιλογή των κληρονόμων*. Θα αναγνωρισθεί στο άτομο η ελευθερία να επιλέγει τα πρόσωπα, στα οποία επιθυμεί να περιέλθει η περιουσία του μετά θάνατον, ή όχι;

Σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου και σε αντίθεση με τη μαρξιστική 3

1. Για τη λειτουργική σημασία του κληρονομικού δικαίου γενικώς βλ. *Παπαντωνίου*, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, *Εισαγ. στο Κληρονομικό Δίκαιο*, αρ. 15 επ.: *Γεωργιάδη*, § 1 αρ. 4 επ.

2. Η «κατάργηση του κληρονομικού δικαίου» (sic) περιέχεται στο κομμουνιστικό μανιφέστο που συνέταξαν το 1848 οι Marx και Engels ως μια από τις δικαιοκτικές μεταβολές που έπρεπε να επιδίωξει το εργατικό προλεταριάτο (βλ. *Παπαντωνίου*, ό.π.).

ιδεολογία το κληρονομικό δίκαιο οικοδομείται πάνω στην αρχή της ελευθερίας του ανθρώπου να διαθέτει κατ' αρεσκείαν την περιουσία του, ως ειδικότερη έκφανση της αρχής της ιδιωτικής αυτονομίας (Σ 5 § 1). Έτσι, σε κάθε άνθρωπο αναγνωρίζεται το θεμελιώδες δικαίωμα να καθορίζει την τύχη της περιουσίας του για τον χρόνο μετά τον θάνατό του και να ορίζει τους κληρονόμους του. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, ανακύπτει ένα κεφαλαιώδες ζήτημα: Αν και κατά πόσο πρέπει να τίθενται νομοθετικά όρια στην ελευθερία αυτή του ανθρώπου να διαθέτει κατά βούληση την περιουσία του μετά τον θάνατό του.

- 4 Οι λύσεις που δίνουν τα διάφορα θετικά δίκαια στο ζήτημα αυτό ποικίλλουν. Έτσι, ενώ τα αγγλοσαξωνικά δίκαια, τα οποία έχουν υποστεί περισσότερο την επίδραση των ιδεών του φιλελευθερισμού, θέτουν ελάχιστους και πάντως μικρής σημασίας περιορισμούς στην ελευθερία διάθεσης αιτία θανάτου³, τα δίκαια της ηπειρωτικής Ευρώπης, εκκινώντας από την ανάγκη προστασίας της (στενής) οικογένειας, φθάνουν μέχρι το σημείο να περιορίζουν την ελευθερία του διατιθέναι, καθιερώνοντας υποχρέωση του κληρονομούμενου να αφήσει στους στενούς συγγενείς και τον σύζυγό του ορισμένο ποσοστό της κληρονομίας, το οποίο ονομάζεται *νόμιμη μοίρα*. Ο κληρονομούμενος δεν είναι, με άλλα λόγια, απολύτως ελεύθερος να ρυθμίσει την τύχη της περιουσίας του μετά θάνατον, αλλά μέρος της περιουσίας του δεσμεύεται υπέρ των στενών συγγενών και του συζύγου του (εφόσον υπάρχουν). Ο Έλληνας νομοθέτης, ακολουθώντας την παράδοση των ηπειρωτικών δικαίων, εισήγαγε και αυτός τον θεσμό της νόμιμης μοίρας.

II. Έννοια

- 5 Ο θεσμός της νόμιμης μοίρας αποτελεί τον πυρήνα της *αναγκαστικής* κληρονομικής διαδοχής. Αναγκαστική διαδοχή (ΑΚ 1825-1845) είναι η κληρονομική διαδοχή που χωρεί εκ του νόμου ακόμη και παρά τη θέληση του κληρονομούμενου, με ενεργητικά υποκείμενα ορισμένα πρόσωπα που συνδέονται στενά με αυτόν⁴.
- 6 Η αναγκαστική διαδοχή είναι ο τελευταίος από τους τρεις λόγους κληρονομικής διαδοχής (οι άλλοι δύο είναι η εξ αδιαθέτου και η εκ διαθήκης διαδοχή) και ρυθμίζεται στα άρθρα 1825-1845 ΑΚ. Πρόκειται για περίπτωση *διαδοχής εκ του νόμου*, όπως και η εξ αδιαθέτου διαδοχή, σε αντίθεση με τη διαδοχή εκ διαθήκης, η οποία στηρίζεται στη δικαιοπρακτική βούληση του κληρονομούμενου. Ενώ όμως οι διατάξεις του νόμου για την εξ αδιαθέτου διαδοχή εισάγουν ενδοτικό δίκαιο (*ius dispositivum*), το οποίο εφαρμόζεται μόνο στο μέτρο που ο κληρονομούμενος δεν όρισε διαφορε-

3. Τα δίκαια αυτά αγνοούν τον θεσμό της νόμιμης μοίρας και αναγνωρίζουν σε ορισμένα μέλη της οικογένειας μόνον αξίωση διατροφής σε βάρος της κληρονομίας.

4. Βλ. Γεωργιάδη, § 31 αρ. 1· Μπαλή, § 138· Βουζικά, § 138 σ. 720· Παπαντωνίου, § 108 σ. 409.

τικά με διαθήκη, με τις διατάξεις για την αναγκαστική διαδοχή εισάγεται αναγκαστικό δίκαιο (ius cogens), που περιορίζει την ελευθερία του διατιθέναι του κληρονομούμενου υπέρ ορισμένων μελών της στενής οικογένειάς του. Αυτά τα πρόσωπα λέγονται νόμιμοι μεριδούχοι ή αναγκαίοι κληρονόμοι και είναι οι κατιόντες, οι γονείς και ο σύζυγος του κληρονομούμενου. Ο κληρονομούμενος πρέπει να αφήσει στους μεριδούχους ένα τμήμα της περιουσίας του (νόμιμη μοίρα), ίσο με το μισό της εξ αδιαθέτου μερίδας τους. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και με τη συνδρομή ειδικών λόγων μπορεί ο κληρονομούμενος να παραμερίσει με τη διαθήκη του την αναγκαστική διαδοχή (αποκλήρωση: βλ. ΑΚ 1839 επ.)⁵.

Η αναγκαστική διαδοχή επέρχεται παράλληλα με τη διαδοχή από διαθήκη, δεδομένου ότι αποσκοπεί στον παραμερισμό της βούλησης του διαθέτη –όπως εκφράζεται στη διαθήκη– στο μέτρο που αυτή θίγει το δικαίωμα των νόμιμων μεριδούχων στην κληρονομική τους μερίδα⁶. Λέγεται συνήθως ότι ο κληρονομούμενος έχει «νομική υποχρέωση» να αφήσει στους μεριδούχους ποσοστό της κληρονομίας που καλύπτει τη νόμιμη μοίρα τους⁷. Ωστόσο, αυτό δεν είναι ακριβές, διότι δημιουργεί την εντύπωση ότι ο κληρονόμος, σε περίπτωση παραβίασης της «υποχρέωσης» του, μπορεί να «εξαναγκασθεί σε εκπλήρωση». Στην πραγματικότητα, όπως θα φανεί και από την ανάλυση που ακολουθεί, η προστασία των μεριδούχων είναι δραστικότερη, καθώς ο νόμος προβλέπει ότι οι διατάξεις της διαθήκης που προσβάλλουν τη νόμιμη μοίρα τους είναι αυτοδικαίως άκυρες ή αλλιώς θεωρούνται σαν να μην έχουν γραφεί⁸. Αυτό σημαίνει ότι, κατά το ποσοστό της νόμιμης μοίρας (ολόκληρο ή το υπόλοιπο), δεν λαμβάνεται υπόψη η διαθήκη αλλά ο μεριδούχος καλείται υποχρεωτικά στην κληρονομία ως αναγκαίος κληρονόμος.

Για να χωρήσει αναγκαστική κληρονομική διαδοχή απαιτείται η συνδρομή των εξής προϋποθέσεων: α) θάνατος του κληρονομούμενου⁹. β) ύπαρξη νόμιμου μεριδούχου· γ) προσβολή της νόμιμης μοίρας του μεριδούχου, δηλαδή μη κατάλειψη σε αυτόν ολόκληρου του ποσοστού που επιβάλλει ο νόμος. Οι προϋποθέσεις αυτές αναλύονται στα οικεία μέρη του παρόντος.

5. Για τον θεσμό της αποκλήρωσης βλ. παρακ. §§ 15, 36.

6. Πάντως, υπάρχει περίπτωση η αναγκαστική διαδοχή να συντρέχει παράλληλα και με την εξ αδιαθέτου διαδοχή. Αυτό συμβαίνει ειδικότερα όταν ο κληρονομούμενος έχει διαθέσει τα περιουσιακά του στοιχεία με χαρακτηριστικές πράξεις εν ζωή, με αποτέλεσμα η αδιάθετη περιουσία να μην επαρκεί για την ικανοποίηση των νόμιμων μεριδούχων (για τη σχέση μεταξύ των τριών λόγων κληρονομικής διαδοχής βλ. εκτενώς Γεωργιάδη, § 5 αρ. 5 επ.).

7. Βουζίκας, § 138 σ. 721.

8. ΑΠ 64/2006 ΕλλΔνη 47, 1413· ΕφΑθ 348/2005 ΕλλΔνη 46, 1549.

9. Η προϋπόθεση αυτή αποτελεί αναγκαίον όρο κάθε είδους κληρονομικής διαδοχής.

III. Η νόμιμη μοίρα ως περιορισμός της ελευθερίας διάθεσης αιτία θανάτου

- 9 Κάθε άνθρωπος έχει καταρχήν την ευχέρεια να ορίσει την τύχη της περιουσίας του για τον μετά τον θάνατό του χρόνο. Η ελευθερία αυτή (ελευθερία του διατιθέναι) διατρέχει ολόκληρο το κληρονομικό δίκαιο, όπως προκύπτει και από πολλές διατάξεις του (βλ. π.χ. ΑΚ 1712 επ.: ελεύθερη επιλογή μορφών διάθεσης· ΑΚ 1763 επ.: ελεύθερη ανάκληση διαθηκών κλπ.). Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εξουσία προς ρύθμιση της τύχης της κληρονομίας με διαθήκη καθιερώνεται ως απαραίτητο συμπλήρωμα του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας, επομένως έχει και συνταγματική κατοχύρωση (Σ 17). Η ελευθερία διάθεσης αιτία θανάτου έχει ως όριο τον νόμο, ιδίως τις γενικές ρήτρες (π.χ. ΑΚ 178: αντίθεση στα χρηστά ήθη· βλ. και την επιφύλαξη στο άρθρο 5 § 1 Σ) καθώς και το κληρονομικό δικαίωμα ορισμένων μελών της οικογένειας (βλ. ΑΚ 1825 επ.: νόμιμη μοίρα). Αποτελεί απόρροια της αρχής της αυτονομίας της βούλησης, η οποία διατρέχει ολόκληρο το αστικό δίκαιο¹⁰.
- 10 Η ελευθερία του διατιθέναι έχει τόσο θετική όσο και αρνητική εκδήλωση: Τη θετική της εκδήλωση συνιστά η ευχέρεια του ατόμου να αποφασίζει αν και πότε θα συντάξει διαθήκη καθώς και να επιλέγει τον τύπο και το περιεχόμενό της (βλ. ΑΚ 1712 επ.)· την αρνητική της εκδήλωση συνιστά η δυνατότητα του ατόμου να αποσχει, ολικά ή μερικά, προσωρινά ή οριστικά από τη σύνταξη διαθήκης¹¹.
- 11 Φραγμούς στην ελευθερία του διατιθέναι θέτει η αρχή της προστασίας της οικογένειας, αρχή η οποία συγκαθορίζει μαζί με την πρώτη ολόκληρο το κληρονομικό μας δίκαιο. Κατά νομοθετική εφαρμογή της αρχής αυτής τα μέλη της οικογένειας του κληρονομούμενου έχουν δικαίωμα να μετάρσχουν στην κληρονομία του είτε α) ως εξ αδιαθέτου κληρονόμοι, αν το πρόσωπο δεν έχει συντάξει διαθήκη· είτε β) ως νόμιμοι μεριδούχοι, αν ο κληρονομούμενος έχει προβεί σε αυθαίρετη επιλογή κληρονόμου και έχει αποκλείσει από την κληρονομία ορισμένα μέλη της στενής οικογένειάς του (αναγκαστική διαδοχή). Στην πρώτη περίπτωση συμμετέχει ευρύς αριθμός μελών της οικογένειας, ενώ στη δεύτερη μόνον ο σύζυγος, οι κατιόντες και οι γονείς (ΑΚ 1825).
- 12 Έτσι, στην προστασία της οικογένειας του κληρονομούμενου, που πεθαίνει χωρίς διαθήκη, αποσκοπεί κατ' εξοχήν ο θεσμός της εξ αδιαθέτου διαδοχής¹². Αλλά και όταν υπάρχει διαθήκη, ο νομοθέτης δεν αφήνει απολύτως ελεύθερο τον κληρονομούμενο να ρυθμίσει την τύχη της περιουσίας του μετά θάνατον, αλλά μεριμνά για τη δέσμευση μέρους της κληρονομίας υπέρ των στενών συγγενών και του συζύγου

10. Συνεπώς, η ελευθερία του διατιθέναι κατοχυρώνεται διττώς στο Σύνταγμα (άρθρα 5 § 1 και 17).

11. Για την ελευθερία του διατιθέναι βλ. εκτενώς *Γεωργιάδη*, § 5 αρ. 1 επ. και 10 αρ. 13 επ.

12. Βλ. *Γεωργιάδη*, § 26 αρ. 1 επ.· *Αστ. Γεωργιάδη*, Η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, Τιμητ. τόμ. Παπαντωνίου, σ. 155· *Παπαντωνίου*, § 1 σ. 17.

του (εφόσον υπάρχουν). Ο περιορισμός αυτός της ελευθερίας του διατιθέναι δικαιολογείται ακριβώς από την ανάγκη προστασίας της οικογένειας του κληρονομούμενου και από τη συναφή υποχρέωσή του να αφήσει στους στενούς συγγενείς και τον σύζυγό του ορισμένο ποσοστό της κληρονομίας.

Ωστόσο, οι ρυθμίσεις του νόμου για τη νόμιμη μοίρα δεν αναιρούν το γενικό 13 προβάδισμα που αναγνωρίζεται στην ελευθερία διάθεσης, αλλά απλώς συμβιβάζουν την αρχή αυτή με την αρχή της προστασίας της οικογένειας στις περιπτώσεις που οι δύο αυτές βασικές αρχές έρχονται σε σύγκρουση. Ο συμβιβασμός αυτός συνίσταται στην αναγνώριση δικαιώματος του κληρονομούμενου που έχει οικογένεια να διαθέτει ελεύθερα αιτία θανάτου τη μισή περιουσία του, ενώ η άλλη μισή περιέρχεται αναγκαστικά στους νόμιμους μεριδούχους κατ' αναλογία των μερίδων τους¹³.

IV. Δικαιολογία

Όπως εκτέθηκε παραπάνω, ο νόμος δεν αφήνει απολύτως ελεύθερο τον κληρονομούμενο να ρυθμίσει την τύχη της περιουσίας του μετά θάνατον, αλλά δεσμεύει μέρος της κληρονομίας υπέρ των στενών συγγενών και του συζύγου του (εάν υπάρχουν). Ο περιορισμός αυτός της ελευθερίας του διατιθέναι δικαιολογείται από την ανάγκη προστασίας της (πυρηνικής) οικογένειας του κληρονομούμενου και από τη συναφή υποχρέωσή του να αφήσει στους στενούς συγγενείς και τον σύζυγό του ορισμένο ποσοστό της κληρονομίας. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται στην οικογένεια του κληρονομούμενου ένα οικονομικό υπόβαθρο για την καλύτερη διαβίωσή της¹⁴.

Όσον αφορά γενικότερα τη δικαιολογητική βάση της αρχής της προστασίας της 15 οικογένειας στο κληρονομικό δίκαιο (ratio juris), πρέπει να σημειωθεί ότι η περιέλευση της περιουσίας του κληρονομούμενου στην οικογένειά του δικαιολογεί και ενθαρρύνει την οικονομική, επαγγελματική και επιχειρηματική δραστηριότητα του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ζωής του¹⁵. Επίσης, με την περιέλευση της περιουσίας στην οικογένεια εκδηλώνονται και μετά θάνατον η στοργή και η αγάπη που συ-

13. Γεωργιάδης, § 31 αρ. 5, όπου και παραπομπές στους Φίλιο και Βουζικά, στο πλαίσιο θεωρητικής αντιπαράθεσης ως προς το αν αναγνωρίζεται προβάδισμα υπέρ της ελευθερίας διάθεσης ή της προστασίας της οικογένειας. Πρβλ. τη διάσταση απόψεων που αποτυπώνεται στην ΟΛΑΠ 67/1990 ΝοΒ 39, 544 με σχόλιο Παπαντωνίου. Για τη νόμιμη μοίρα ως μορφή συμβιβασμού αντικρουόμενων policies βλ. τη μελέτη του Α.Ν. Γιαννοπούλου, Wills of Movables in American Conflicts Law, 46 California Law Review 185 (1958), σ. 219.

14. Γεωργιάδης, § 31 αρ. 3· Φίλιος, § 302 Β.

15. Βλ. και Βουζικά, § 2 σ. 21, κατά τον οποίο το ισχυρότερο κίνητρο της οικονομικής δραστηριότητας και προόδου είναι η βεβαιότητα του ατόμου ότι, μετά τον θάνατό του, η περιουσία του θα περιέλθει στα πρόσωπα με τα οποία το συνδέουν οι στενότεροι ηθικοί και φυσικοί δεσμοί.